

ТЕКСТОВОТО ВРЕМЕ: КЪМ АДЕКВАТНОТО ПОЗНАНИЕ НА ТЕМПОРАЛНОСТТА НА ЕЗИКОВИТЕ ТЕКСТОВЕ

IVELINA SAVOVA

TEXT TIME: TO THE ADEQUATE COGNITION OF VERBAL TEXTS TEMPORALITY

(Summary)

The article deals with the phenomenon of text time. Time is revealed as a semantic text category of a compulsory nature. Text time is characterized as an attribute of the micro world (real or fictional) presented in the text. The way of developing the text time aspect is analyzed, as well as the components of temporal macrostructure of the text. The expressing means of temporal parameters are a question of special interest. The nature and the properties of the text time are shown in comparison with the characteristics of the real time.

Key words: text, time, text time, temporal macrostructure, temporal plan, temporal block, chronology of single facts, text types

1. Във вековната си практическа и теоретическа дейност хората са синтезирали концепти за различни видове „времена“, респ. за различни аспекти на Времето. Днес се говори (с оглед на конкретните условия и цели на дейността) напр. за естествено, реално или физическо време, за обективно и субективно време, за абсолютно и относително време, за концептуално и перцептивно време, за универсално и индивидуално време, за хронологично, календарно, историческо, социално време, за философско, психологическо, биологическо време, за художествено и сюжетно време, за лингвистично, граматическо, морфологично, синтактично, глаголно време и т.н.

В тази редица от времена следва да се включи и **текстовото време** – времето, което цялостните словесни продукти (текстовете) моделират като неотделим атрибут на представяния в тях реален или измислен свят, времето, в което „се случват“ нещата, за които текстът „говори“.

Категорията **време** е фундаментална характеристика на текстовата семантика. Не би могъл да съществува текст, който да е лишен от време – всяко положение в света, всяко действие и всяко събитие съществуват във времето и текстовете по необходимост отразяват този факт.

Текстовото време не следва да се отъждествява със съвкупността на глаголните форми за време в текста. Нужно е ясно да се разграничават граматическата категория време и времето като категория на семантиката на автономните езикови продукти. Граматическото време е начин за изразяване на съдържателната категория текстово време, но далеч не е единствен начин, макар и да е най-важният. Текстовото време има на първо място онтологичен аспект (представлява цялостен смислов конструкт от времеви параметри и връзки на обектите и фактите от текстовия свят) и на второ място, езиков аспект (представя се в езиковата форма на речевия продукт чрез цяла редица от изразни средства). Текстовото време трябва да се мисли в единството на тези два аспекта – като онтологичен и езиков феномен.

Времето е един от основните параметри на текстовата организация – заедно с пространството, актантната конфигурация и събитийната конституция. Проявява се като универсално текстово свойство и се открива в текстовете независимо от техния вид и езиков облик¹.

2. **Същността на текстовото време** се разкрива с оглед на моделирания чрез езикови средства в даден текст „къс действителност“. Всеки текст „говори“ за някакви неща (факти, събития, явления, процеси) и тези неща образуват съдържанието на текста – неговия относително обособен *текстов свят*. Това е един (мини)свят – затворената в границите на дадения текст текстова реалност. Текстовият свят, също както и реалният свят, е „свят във времето“. Времето, в което текстовият свят битува, е именно текстовото време. В този смисъл текстовото време е *времето на представяния в текста (мини)свят*. То е *времето, в което съществуват обектите, развиват се процесите и следват едно след друго събитията от моделирания в съответния текст „къс действителност“*. За текстовия свят текстовото време е това, което е реалното време за физическия свят.

Текстовото време не е някаква субстанция, нито е вместилище на текстовата действителност. То не е океан, който обгръща всичко, или река, която тече и носи в определена посока попадналите в нея предмети. То е *атрибут на текстовия свят* – характеристика на съществуването му, форма на развитието му като жизнен процес. То е *марка за измененията във вътрешното състояние на текстовия свят*. Разкрива своята природа в развитието,

т.е. движението, „ставането“, появата и взаимната смяна на нещата са неговата същност. Това е развитие от едно изходно състояние към следващо и още по-следващо състояние – развитие, при което бъдещето става сегашно, а сегашното – минало и краят е винаги по-късно от началото.

Текстовото време се характеризира с продължителност (траене) и последователност на моментите. Продължителността се проявява в непрекъснатостта на битието на текстовия свят, докато той е наличен. Последователността е в постоянната смяна на един момент (като време на даден единичен факт) с друг, като всеки момент веднага след своето възникване се унищожава и се заменя от следващ. Това е движение напред във вид на поредица от последователни моменти, съответстващи на последователните състояния на текстовия свят.

Специфика на текстовото време, за разлика от други „времена“ (напр. философско, психологическо, лингвистично, абсолютно, относително, обективно, субективно), е, че то не е възглед за времето, теоретична концепция, а е самото време – такава, каквото го пресъздава и показва езиковият продукт. Това наблюдение, изказано най-напред във връзка с художествените текстове (Лихачов 1979: 210), безусловно се простира и върху останалите текстови типове и видове.

Важността на текстовото време произтича от това, че времевият аспект на действителността в своята цялост – като сложна структура от времеви точки, фази и съотношения – не може да се моделира от отделни форми, думи и конструкции, които имат само частичен принос в неговото изобразяване. Течението на времето в пълния му вид може да се обеме само в цялостен и комуникативно самостоятелен продукт. От езиковите форми единствено текстът е такъв продукт и само той има ресурсите да поеме изобразението на времевите параметри на света – природен и човешки.

3. Особеностите на текстовото време обобщено се представят така:

1. Текстовото време е *уникално за всеки конкретен текст* – то е специфичното време на специфичното съдържание на съответния речев продукт.

Текстовото време е „*вътрешно*“ време на текста. То представлява относително самостоятелна времева система, „затворена“ в рамките на дадения текст и притежаваща специфичен състав и строеж, своя характерна метрика и топология.

2. Времето е *задължителна текстова категория*. Няма текст, който да не изобразява някакво време. Напротив, текстовият свят задължително е „потопен“ в определено време, което е форма на съществуването му. В този смисъл категорията време е конститутивна по отношение на текста. При каквито и да е подходи към текстовата същност и структура времето се подчертава като „необходим елемент, детерминиращ текста като текст, или по-общо – „текстуалността“ на текста в сравнение с „граматичността“ на изречението“ (Кьок 1973: 121).

3. Във връзка с положението за неотменност на категорията време в текста трябва да се *изведе от употреба понятието безвреме* текст. Твърденията за наличие на безвремеви текстове или откъси от текстове, напр. описанията на статични явления (пейзажи, портрети) или авторските философски размишления, са базирани върху интерпретацията на времето преди всичко като съотношение на събития в някакъв сюжет: „Където няма събития, няма и време“ (Лихачов 1979: 213). Разбира се, наличието на събития², тяхното разгръщане, връзката между отделни събития и следването им едно след друго най-ярко създават усещане за движение, т.е. за протичане на време. Но текстовото време не е свързано непременно с разгръщане на събития, на сюжет, а и с всякакъв ред от други едновременни или последователни факти, положения и твърдения. Липсата на процесност в едно статично описание или логическа аргументация не ги прави по-малко „положени“ във времето, не лишава техните съставлящи от времеви параметри и не игнорира времевите съотношения между тези съставлящи.

4. Следващо принципно положение е, че текстово време *винаги съществува, но не винаги се представя експлицитно*. В много случаи времевите параметри на текстовия свят се извеждат въз основа на странични фактори – от контекста, от ситуацията на общуването, от извънезикови знания на общуващите, от изградения образен свят, от подредбата на съобщаваните факти, от използването на конкретни композиционни и стилистични техники.

5. В езиковия текст времето има тази специфика, че неговото течение не „става на живо“, а се изобразява с думи, т.е. *параметрите на времето, времевите координати и съотношения се явяват само словесени*. Всеки автор на текст разполага в този смисъл с предоставени му от езика механизми за репрезентация на време и времеви отношения и съответно със система от преки и косвени средства за реализация на конкретния времеви замисъл (програма).

6. За представянето на времевите параметри на текстовия свят във всеки текст се *изражда специална темпорална (времева) макроструктура*. Тя е глобалноорганизиращ композиционен похват, предназначен да показва времевата съотнесеност на обектите, фактите, действията, събитията на текстовия свят. „Отговаря“ за структурирането на текстовото време, първо, като начин, и второ, като средства. Темпоралната макроструктура всъщност отразява времевите съотношения между елементите на текстовия денотат и ги представя в повърхнинната структура на текста чрез различни средства – темпорални маркери. Тези маркери са разпределени на различни места по линейното течение на текста и се вплитат в текстовата повърхнина под формата на мрежа – т.нар. темпорална мрежа. По този начин текстовото време се разкрива в езиковата форма на готовия продукт и може по обратен ред да бъде извлечено от нея и опознато с присъщите му параметри и свойства.

7. Текстовото време *може да отразява параметрите на реалното време, но може да бъде и време без фактическо покритие в света на реалните неща*. Това зависи от спецификата на текстовия денотат – дали самият той е реален, или измислен.

С оглед на признака реалност на моделираното в текста време езиковите текстове се разделят на две множества. В първото попадат текстове, в които текстовото време представя времето на (къс от) реалния свят. Това са текстове с реален денотат, моделиращи действително съществуващ (или само теоретично предвидим) обект, факт, събитие или явление. Такива по правило са напр. научните, образователните, юридическите, новинарските, публицистично-коментарните текстове, повечето разговорни текстове и мн. др.

Втора група образуват словесни продукти, в които текстовото време представя времето на един измислен, фиктивен свят. Това са текстове без действителен денотат във физическата реалност, построения, моделиращи фикционални извънтекстови същности – измислени светове, случки, факти, обекти, явления. Такива са напр. текстовете на художествената литература, на фолклора, редица магически и лудически словесни продукти и др. Характерно за втората група текстове обаче е, че измисленият свят в тях имитира реалния, представен е в речевия продукт като действителен. Така и текстовото време е моделирано като реално време и поддържа илюзията за истинност на ставащите неща.

Очертаните две групи текстове, наричани според природата на денотата нефикционални (фактологични) и фикционални текстове, от гледната точка на времето в тях могат да се обозначат съответно като реалновремени и фикционалновремени текстове.

8. Времето в текста може да бъде представено *като определено, неопределено или обобщено*.

Определеността почива върху съотнасянето на текстовото време с опознаваема точка (интервал) от линията на естественото хронологично време. В случая текстовият свят – бил той реален или фикционален – е поставен на фона на физическото време, ситуиран е в определен момент от него и това има важно значение за разбирането на съдържанието. Например ако текстът е новинарска информация и съобщава за изстрелването на космическа совалка, това е свързано с конкретен ден и час и посочването на тези координати е елемент от реализирането на актуалната информационна функция на текста. По аналогичен начин стоят нещата и във фикционалните текстове. Например същинското сюжетно действие в разказа „Една българка“ от И. Вазов е съвсем ясно конкретизирано по оста на реалното време – развива се в течение на два дни след разбиването на Ботевата чета и началото му е фиксирано в първото изречение от текста чрез изричен времев маркер: „След обед на 20 май 1876 г., ден, в който Ботевата чета беше разбита при Волът...“, на левия бряг на Искър, срещу Лютиброд, стояха куп жени лютибродчанки“. Определеността на времето се постига обаче и без непременно наличие на явни времеви обозначители. Например един исторически роман може да се свърже от компетентния читател с определен период от миналото само въз основа на фактите от съдържанието и (евентуално) на историческите лица, за които става дума в него.

Неопределеност на текстовото време е налице в случаи, когато текстовият свят съзнателно се изолира от реалния свят и неговото време е практически несъотносимо с момент по линията на обективното календарно време (вж. и понятията отворено и затворено време у Лихачов 1979: 214). Характерен пример в това отношение са приказките, които представят неща, станали „някога“, „едно време“, и в които това е единствената информация за обективното време.

Обобщеност на текстовото време е характерно за текстове с всеобща времева валидност, напр. теорема с нейното доказателство, обща инструкция, пословица и под. Такива текстове „говорят“ за неща, присъщи на всяко време, и поради това не са съотнесени с никакво конкретно време.

9. Текстовото време има *определена дължина и граници*. Дължината е общият линеен обхват на фактите, образувачи съдържанието на текста. Тя е винаги положителна величина със стойности от един миг до вечност. Първият случай би се наблюдавал напр. в текст, състоящ се само от вика „Лавина!“, а вторият – в текстовете на „вечните истини“, напр. поговорка или крилатата фраза. Между тези маргинални случаи текстовото време може да покрива период от няколко минути, няколко часа, ден, няколко дни, години, векове. За сравнение: текстовото време в разказа „Пролетна измама“ от Елин Пелин е с дължина няколко часа – от излизането на отец Игнатий от манастира „рано в света неделя“ до намирането на конския череп на синора по времето, след като „слънцето се извиси и над полето настана горещина“. За разлика от това в петтомната епопея „Земя за прицел“ от С. Бъчварова текстовото време обхваща живота на три поколения Скарлатови.

Границите на текстовото време се поставят от най-ранния и най-късния по време факт от текстовото съдържание. Те могат да бъдат напълно конкретни – ясно установими чрез експлицитни или имплицитни показатели вътре в самия текст или в неговото обкръжение, но понякога са и размити – когато едната или и двете гранични точки не са фиксирани съвсем конкретно.

10. Топологическите свойства на текстовото време *се отличават твърде съществено от свойствата на реалното физическо време*. Текстовото време е ограничено от двете страни, допуска връщане в миналото и избързващо „отскачане“ в бъдещето, може да развива факти в паралелни времеви редици. То показва съвместно наличие на времевите измерения (сегашно, минало, бъдещо, всевремево) и може да се представя от позицията на един наблюдател или на различни наблюдатели. Времето може да се ускорява или забавя, дори напълно да спира, може да се показва като непрекъснато или прекъснато, може да се „свива“, да се осъществяват в него различно дълги прескоци.

11. Текстовото време е *креативно време*. То, както и всичко останало в текста, се твори от автора на съответния речев продукт. Авторът замисля и осъществява организацията на времето във връзка с общите си съобщителни и въздействени намерения. Според неговия избор то може да бъде кратко или продължително, може да се развива едностранно в естествената хронология на фактите или да нарушава логическата последователност. Авторът взема решение също за подбора и комбинацията на средствата, с които да се предаде протичането на

текстовото време. Той се ориентира към определени експлицитни, имплицитни, лексикални, граматични, обективни, субективни, езикови и неезикови средства за репрезентация на времевите позиции и връзки.

Същевременно авторската свобода в процеса на моделиране на текстовото време не е абсолютна. Тя се ограничава преди всичко от типа дискурс и от спецификата на текста. Някои типове текстове се характеризират с висока значимост на времевите параметри в осъществявания информационен обмен и с постоянно изменение на тези параметри в хода на текстовото течение. Такива текстове изискват за своето изграждане и за правилната ориентация в съдържанието им постоянно отчитане на времевите измерения и отстояния на фактите, непрекъснато и специално подаване на показатели за време. Други типове текстове са темпорално по-устойчиви, времевата програма в тях е опростена, а времевите изразни средства – по-бедни. Противоположни характеристики в обсъждания аспект имат напр. повествователните текстове срещу множеството неповествователни текстове от научната, официално-деловата, публицистично-коментарната сфера.

12. Текстовото време е *близко свързано с категорията пространство*. Това е следствие от факта, че универсумът съществува като пространствено-времев континуум и текстовете като знаков конструкт на части от света просто отразяват това положение.

Представяните в текста съдържателни факти показват различни комбинации на времевите и пространствените параметри. Протичането на фактите може да става в едно и също време на различни места, в различно време на едно и също място или в различно време на различни места. В много текстови форми точната пространствено-времева локализация е от първостепенно значение за организирането на съдържанието. Такива са напр. повествователните жанрове, информационните медийни жанрове, мемоарите, биографиите и др.

Пространството и времето често се мислят като свързани в единна пространствено-времева ориентация на текста. В текстолингвистиката се говори напр. за категория континуум като същностна характеристика на цялостните езикови продукти, дефинирана като „определена последователност от факти, събития, разгръщащи се във времето и пространството“ (Галперин 1981: 87). В литературната теория се развива понятието хронотоп – специфично за художествения текст време-пространство, проявяващо се като „лоно“ на текстовото съдържание (Бахтин 1983: 271).

4. При моделирането на текстовото време се обособяват **два основни аспекта**: първият се отнася до начина на организация на времето, вторият – до средствата за изразяване на времевите параметри.

4.1. Организацията на текстовото време се свързва с наличието на четири елемента, които всъщност са компонентите на темпоралната макроструктура. Най-напред, всеки текст фиксира една *изходна точка*, от която започва да се структурира темпорално текстовият свят. Тя е нулевата времева ориентационна точка на текста, абсолютният времев ориентир в него. Ако текстовото време се представи като насочена отляво надясно права, изходната точка е точката нула на тази права, вляво от която остава миналото, а вдясно се разгръщат настоящето и бъдещето. Изходната точка на текстовото време съвпада с началния момент на речта – на автора на текста (във фактологичните текстове) или на неговия фикционален представител в текстовия свят, т.нар. вътрешнотекстов говорител или фикционален адресант (във фикционалните текстове). Времевата нула следователно е първият момент, който се осъзнава (или се и отбелязва) като „сега“ в текстовия свят.

Вторият елемент са *времевите планове* – те образуват най-висшето ниво в организацията на текстовото време. Текстовете могат да развият четири времеви плана – план на настоящето, план на миналото, план на бъдещето и план на всевремието. Сегашният, миналият и бъдещият план са конкретновремеви планове, а всевремевият е план на обобщената времевост – на времето без вътрешни предели, в което границите между настояще, минало, бъдеще са заличени. Ако миналото, настоящето и бъдещето бъдат представени като плоскости, разположени в този ред по посока на течението на текстовото време, то всевремевият план ще бъде разположен успоредно на всички тях, взети заедно. Текстовете могат да развият само един от плановете и това е най-простият случай. Обичайна е обаче многоплановата организация – коалирането на плановете един с друг в двоен, троен или четворен формат. Най-сложно организирани са текстовете, в които са представени и четирите темпорални плана.

Третият елемент на темпоралната организация са *времевите блокове* – обособяваните по времев признак фрагменти в рамките на отделните планове (без всевремевия). Тези фрагменти представят изместването на времевата перспектива, смяната на времевата гледна точка в съответния план, напр. „*Една вечер... На другия ден... Същия ден следобед...*“.

Последният елемент е *хронологията на единичните факти*. Единичните факти са представени в елементарните строежни единици на текста – пропозиitivните номинации. Тези факти се сменят постъпателно един друг с напредването на текста, влизат помежду си в темпорални съотношения и в крайна сметка образуват общ времев ред, който създава първичното впечатление за движение на текстовото време напред. Единичните факти са един спрямо друг едновременни или последователни. Последователността ги съотнася като предходен и следходен, следващи непосредствено или с определена дистанция.

Структурата на текстовото време, образувана от съвкупността на посочените четири елемента, може да е с различна степен на сложност. Това зависи от броя на разгърнатите темпорални планове, от честотата на смяната на времевата гледна точка в тях, от въвеждането на времевите фрагменти и отделните факти в правилен или разбъркан хронологичен ред.

С оглед на казаното може да се обобщи, че в речевите продукти се проявяват *два основни типа времеви параметри*. Едните характеризират времевото съществуване на фактите от текстовия свят – такива са характеристиките „минало“, „настояще“, „бъдеще“, „всевреме“. Вторите изразяват времеви съотношения между

факти и техни обединения – такива са признаците „едновременно“, „по-рано“, „по-късно“. Компонентите на темпоралната макроструктура са свързани специфично с всяка от двете групи времеви характеристики. Темпоралните планове са съвсем явно основните реализатори на параметрите от първата група. Същевременно миналият и бъдещият план вторично (поради общия си времеви статус) изразяват отношенията предходност и следходност спрямо сегашния план. Всевременният план пък демонстрира едновременност с всички останали планове като цяло. Сегашният план от своя страна проявява едновременност по отношение на времето на пораждаване на текста; нулевата ориентационна точка също изразява едновременност – с началния момент на този процес. Елементът хронология на единичните факти е първично свързан с фиксиране на отношенията от втората група времеви понятия. Същевременно всеки отделен факт е по някакъв начин определен и като факт от миналото, настоящето, бъдещето, всевременното. Времеви блокове са равностойно свързани с параметрите от двете понятийни редици, доколкото са блокове от настоящето, миналото или бъдещето, но помежду си те са или едновременни, или последователни.

4.2. Вторият ключов аспект е *аспектът на средствата*, с които времеви параметри и съотношения се изразяват в повърхнинната структура на текста. Тези средства могат да се обозначат като преки и непреки.

Преките средства са елементи на езиковите равнища – т.е. морфологични, лексикални и синтактични средства, които изразяват време с категориалните си значения. Действат без ограничения във всякакви условия и във всякакви текстове. Сред преките средства на първо място стоят глаголните форми за време, които имат основна задача да изграждат граматично темпоралните планове. Именно те изразяват в текстовия свят ориентацията към настоящето, миналото, бъдещето и всевременното. Следващи по честота и важност са темпоралните пояснения – наречия, наречни групи и именни изрази, които посочват местоположението на фактите по линията на времето или характеризират начина на времевата им реализация. Към преките средства се отнасят още изреченията с времева семантика, отделни лексикални елементи с времево значение, определени времеви фразеосхеми, аранжирането на изреченията, фразоредът.

Като *непреки средства* на текстовото време се определят всички сигнализатори на време извън експлицитните времеви изразители със системноезиков характер. Тези средства действат на принципа на импликацията. Такива са контекстовите импликации, определени композиционни техники, стилистични похвати (напр. за забавяне и ускоряване на време), както и всякакви извънтекстови времеви индикатори – елементи от ситуативния контекст, от широкия социален и културен контекст, сведения, извлечени от енциклопедическите знания и житейския опит на общуващите.

5. Следващият важен проблем е този за **времевата организация на отделните категории текстове**. Съвършено естествено е, че текстовете типове, видове и жанрове имат специфични за тях времеви белези. Разликите засягат сложността на времевата макроструктура, предпочитанието към определени темпорални планове, към хронологически правилно или разбъркано въвеждане на времеви фрагменти, към техниките на ретроспекцията и проспекцията, към използването на определени повърхнинни темпорални сигнализатори.

Във връзка с тези положения представянето на характерните особености на темпоралната организация на отделните категории текстове има теоретичен и практически смисъл. При това е важно вниманието да не се съсредоточава единствено върху повествователните художествени текстове (които, разбира се, са най-удобни и най-интересни за анализ), но да се разпростре и върху повествователните нехудожествени и художествените неповествователни текстове, както и върху огромната и разнородна група на неповествователните нехудожествени текстове. Със сигурност може да се каже, че не по-малко интересни във времево отношение са информационните, аргументативните, дескриптивните, апелативните, прескриптивните, сакралните, лудическите, фатическите и т.н. текстове, специфично преплитани с групите текстове според функционалната сфера на езиковата комуникация и типа на информационния обмен (научни, публицистични, разговорни, административни, образователни, идеологически, религиозни, рекламни и т.н.) (вж. анализ на темпоралната организация на различни категории текстове у Савова 2007)

6. Текстовото време се разгръща винаги при съотнасяне с “външното” спрямо текстовия свят, обективно протичащо извън дадения текст време. Като автономен материален обект текстът, подобно на всички останали съществуващи неща, е “положен” в естественото време на физическия свят. Това време създава **външна темпорална рамка** на всеки един текст и действа спрямо него като отграничителен, ситуативно релевантен и изяснителен фактор.

Отграничителната функция на темпоралната рамка се проявява в това, че обективното време се отнася към съответния текст като към самостоен предмет в реалния свят. То го “обгръща” от всички страни, допълнително отделяйки и разграничавайки самия текст и неговото вътрешно време от другите съществуващи обекти и техните вътрешни времена.

Ситуативната функция се отнася до ролята на реалното време като елемент на комуникативната ситуация, продукт на която е съответният текст. Актуални тук са онези точки във времето, времеви интервали и частни “времена” извън конкретния текст, които имат отношение към физическото времево битие на текста, към неговото създаване и функциониране в дадена комуникативна ситуация. Към външната темпорална рамка се отнасят: времето на създаването на текста в някаква точка от естествената хронологична ос (т.нар. авторско време), времето на възприемането на текста (читателско/слушателско време), съотношението между двете времена, продължителността и конкретните времеви особености на процесите на текстопораждането и текстовъзприемането. Времената на

продукцията и рецепцията на текста могат да съвпадат (напр. при непосредствено общуване) или да бъдат дистанцирани, като в този случай създаденият текст трябва да се съхрани (в писмен или друг „консервиран“ вид) и да се пренесе през времето до момента на неговото потребление. В текстовете, при които в комуникативния процес се намесва посредник като репродукцент на текста (напр. говорител, който чете новини), в рамката се включва и междинното време на репродукцията.

Следващ съществен момент е продължителността на времето, което авторът отделя за създаването, а потребителят за възприемането и разбирането на текста. Наличието на достатъчно време за осъществяване на продуктивната и рецептивната дейност влияе положително върху нейното качество и обратно.

Авторското и читателското време стоят в рамката с още една своя специфика. Като моменти от естественото време те носят в себе си характерни за съответния период обществени идеи, политически нагласи, философски и научни доктрини, естетически модели, аксиологични системи, изразни стилове. Отгласи от тези положения, пречупени през виждането на автора, се отразяват в речевия продукт, влияят върху концептуалната му база, върху съдържателната му и ценностна ориентация, върху езиковия изказ. От своя страна читателската/слушателската интерпретация и оценка се влияят съответно от съществуващите в читателското време идеи и модели. Взаимодействието на вътрешното текстово време с авторското и читателското време е значим проблем особено за естетическата комуникация.

Изяснителната функция на външната темпорална рамка се свързва с това, че естественото време често предоставя информация за времеви параметри на факти от текстовия свят, които в самия текст не са споменати или са отбелязани релативно. И в двата случая се разчита, че възприемащият ще извлече нужната му темпорална информация именно от рамката – от реалното време, в което протича общуването чрез въпросния текст. Това се наблюдава напр. в изрази, употребени в текста така: „Мачът е определен за 29 т. м. на стадион „Славия“, „След 10 дни ще бъдат отворени офертите на потенциалните купувачи, съобщиха днес от Агенцията за приватизация“, „Миналата година грипът удари около един милион българи“.

7. Същността, свойствата и проявите на текстовото време подлежат на обобщение при съпоставка с реалното време на физическия свят. Между двете времеви системи има сходства, но и съществени различия.

Аналогията се открива в същността на времето и в начина на неговото съществуване. Спецификата на текстовото време, както беше показана в т. 2, е изоморфична със спецификата на времето на реалния свят. Също като реалното време текстовото време е неотделимо от живота на своя свят и също като реалното време се възприема от човека като образ на промяната и развитието на съответния свят.

Текстовото време, по-нататък, се проявява, както се проявява реалното време – характеризира се с траене и смяна на моментите и се определя в понятия като настояще, минало, бъдеще, едновременност, последователност, предходност, следходност, продължителност, времеви ред, момент, интервал. Също „тече“ в посока надясно – от поранни към по-късни състояния, също се координира с хронологичното и историческото време и също като реалното време е измеримо и произволно делимо на по-малки отрязъци.

Различията, от друга страна, са значителни. Специфично за текстовото време напр. е, че то познава всевременното измерение – модус, който за времето на реалния свят е неприсъщ. На следващо място, в реалното време модусите минало, настояще, бъдеще съществуват само в този ред и в никакъв друг, като миналото постоянно увеличава своя относителен дял, а настоящето е граничната линия между миналото и бъдещето. В текстовото време не е така – тук екстазите настояще, минало, бъдеще, всевремение битуват едновременно и смесено, като се проявяват в различни комбинации. Текстовото настояще тук не е просто гранична точка, неуловим миг между „още не сега“ и „вече не сега“. То обикновено е плоскост с различна дължина и може да трае от един миг до векове. Това произтича от факта, че текстът не само отбелязва, но и фиксира последователната смяна на моментите „сега“ – предходните „сега“-та не отминават в миналото, а поради езиковите си маркери остават да битуват в този вид; освен това в началото на сегашността стои „забодена“ абсолютната времева нула на текста, която разделя миналото от настоящето и като страж брани границата помежду им.

Сравнението между свойствата на реалното време, така както ги описват философията и физиката (напр. Райхенбах 1962; Мелър 1998; ТСТ 2001; Мостепаненко, Мостепаненко 1966), и свойствата на текстовото време дава твърде любопитна картина:

Реалното време е едномерно (има само дължина); текстовото време е многомерно, с различни проявления на тази многомерност. То е разклонено време, има не само дължина, но и ширина и дълбочина.

Реалното време е необратимо – стрелата на времето лети от миналото към бъдещето и никога назад. Текстовото време е обратимо – ретроспекцията е една от най-забележителните негови особености.

Реалното време не може да изпреварва собственото си течение; текстовото време съвсем естествено прави „забежки“ в бъдещето.

Реалното време е непрекъснато; текстовото време е прекъснато – в него са напълно възможни времеви прескоци.

Реалното време „напредва“ равномерно; текстовото време е неравномерно – в него може да има забавяне, ускоряване, скокообразно развитие.

Реалното време е хомогенно; текстовото време е нехомогенно – няма равностойност и съпоставимост на отделните му фази.

Реалното време е безкрайно (неограничено от двете страни); текстовото време е ограничено и крайно – има начало и край и фиксирана продължителност.

Основната причина, поради която текстовото време проявява всички тези специфики, е, че то е вторично (моделирано) време. Именно това позволява с него да се правят трансформации, които рязко го противопоставят на структурата на естественото време.

8. С оглед на по-общия проблем за човека и времето (респ. за човека във времето и за времето у човека) може да се изведе, че хората поначало са способни да боравят с времето, да мислят и теоретизират върху него, само защото езикът им дава средствата, с които да го направят – думите, формите и конструкциите, с които да обозначат представите си за време и да ги изкажат. Във връзка с това може уверено да се сподели убеждението, че езикът и цялостните езикови продукти – текстовете – дават на човека възможност практически да се съприкоснови с Времето. Те му позволяват да опосредства времето за себе си, да го „придобие“, да го направи „свое“ собствено, неабстрактно, „човешко“ време.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лингвистичният аспект на текстовата темпоралност е мощно изследователско направление. Най-често обсъжданият въпрос е този за функционирането на глаголните времена в цялостни текстове. След основополагащите опити на Е. Бенвенист и Х. Вайнрих да въведат допълнителна опозиция в системата на глаголните времена според условията на употреба – в ситуация на разказване или на говорене за нещо (обсъждане) (Бенвенист 1993: 219; Вайнрих 1964), ориентацията към цялостни текстове при изследването на темпоралните форми, на глаголния вид, на другите средства за време е във възход (напр. Вундерлих 1970; Кьок 1973; Темпорална структура 1986; Функция 1991; Време и вид 1994). Българските изследвания върху времето в текстовите продукти също са насочени основно към функционирането на глаголните времена (напр. Иванчев 1984; Пенчев 1990; Добрева 1988; Мутафчиев 1976; Петков 1982; Декле, Генчева 1990). Нова зона в изследванията са теоретичните аспекти на организацията на текстовото време (Савова 1995; 2006); традиционно се работи и върху стилистичните аспекти на времеостта (Велева 2000).

Извън сферата на лингвистиката времето е значим изследователски проблем за теориите на различните видове изкуства и най-вече на художествената литература. Литературознанието се занимава специално с т.нар. художествено време, а в по-широк контекст търси и социалните измерения на времето – как художествената творба представя вътрешната картина на определена историческа епоха. С особен интерес литературната наука се вглежда в творбите, които превръщат самото време в своя тема, третирайки го в „чист“ вид като философски феномен (напр. в романиите „В търсене на изгубеното време“ от М. Прус, „Вълшебната планина“ от Т. Ман, „Одисей“ от Дж. Джойс). Различни аспекти на споменатите подходи се третират напр. у Лихачов 1979; Успенски 1992; Бахтин 1983; Рикьор 1984-1988). Силен интерес към литературната интерпретация на времето проявяват и български автори (С. Беляева, К. Протохристова, Л. Бумбалов, Д. Добрев, В. Атанасов, Ю. Наков и др.).

² Понятието **събитие** е разнородно тълкувано. То често се изравнява с отделни действия, друг път се поставя знак за равенство между него и случка, трети път се тълкува като сума от случки. Обосновано е като събитие да се приема нещо, което има развитие във времето.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин 1983: *Бахтин, М.* Формите на времето и хронотопа в романа. – В: М. Бахтин. Въпроси на литературата и естетиката. „Наука и изкуство“, С., превод от руски.

Бенвенист 1993: *Бенвенист, Е.* Езикът и човекът. „Наука и изкуство“, С., превод от френски.

Вайнрих 1964: *Weinrich, H.* Tempus. Besprochene und erzählte Welt. Stuttgart.

Велева 2000: *Велева, М.* През огледалото на стила. Стилистична интерпретация на художествения текст. „Интервю Прес“, С.

Време и вид 1994: *Tense and Aspect in Discourse.* Co Vet, C. Vettters (eds.), “Mouton de Gruyter”, Berlin, New York.

Вундерлих 1970: *Wunderlich, D.* Tempus und Zeitreferenz im Deutschen. “Max Hueber”, München.

Галперин 1981: *Гальперин, И. П.* Текст как обект лингвистического исследования. „Наука“, М.

Декле, Генчева 1990: *Desclés, J.-P., Z. Guentchéva.* Discourse Analysis of Aorist and Imperfect in Bulgarian and French. – In: *Verbal Aspect in Discourse.* N. B. Thelin (ed.). “John Benjamins”, Amsterdam, Philadelphia.

Добрева 1988: *Dobрева, E.* Über den Textwert der Grameme für Person und Tempus. – In: *Archiv für bulgarische Philologie.* Bd. 1. Sofia.

Иванчев 1984: *Иванчев, С.* Миналите разказвателни системи в българския език. – Български език, № 1.

Кьок 1973: *Köck, W. K.* Time and Text: Towards an Adequate Heuristics. – In: *Studies in Text Grammar.* Dordrecht.

Лихачов 1979: *Лихачев, Д. С.* Поэтика художественного времени. – В: Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской

литератури. „Наука“, Москва.

Мелър 1998: *Mellor, D. H. Real Time II*. “Routledge”, London.

Мостепаненко, Мостепаненко 1966: *Мостепаненко, А. М., М. В. Мостепаненко*. Четырехмерность пространства и времени. „Наука“, Москва, Ленинград.

Мутафчиев 1976: *Мутафчиев, Р.* Система на глаголните времена в разказ за минали събития. – В: Помагало по българска морфология. Глагол. „Наука и изкуство“, С.

Пенчев 1990: *Пенчев, Й.* За функционирането на времената в текста. – Съпоставително езикознание, № 4-5.

Петков 1982: *Петков, П.* Употреба на немските и българските темпорални форми при изразяване на ретроспекция в претериталния повествователен план; Употреба на немските и българските темпорални форми при изразяване на ретроспекция в повествователния план на сегашно историческо време. – Годишник на СУ, Фак. клас. и нови филол., т. 76, кн. 1.

Райхенбах 1962: *Рейхенбах, Г.* Направление времени. Москва, *превод от английски*.

Рикьор 1984-1988: *Ricoeur, P.* Time and Narrative. “Univ. of Chicago Press”, vol. 1 (1984), vol. 2 (1984), vol. 3 (1988), Chicago, *превод от френски*.

Савова 1995: *Савова, И.* За понятието време в план на текста. – В: Филологически изследвания I. „Еп. К. Преславски“, Шумен.

Савова 2006: *Савова, И.* Времева структура на текста. – В: Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. дфн Йордан Пенчев. „Артграф“, С.

Савова 2007: *Савова, И.* Темпоралност на текстовите типове. „Еп. К. Преславски“, Шумен.

Темпорална структура 1986: *Temporal Structure in Sentence and Discourse*. V. Lo Casio, Co Vet (eds.). “Foris”, Dordrecht.

ТСТ 2001: *Толковый словарь по темпорологии*. – www.chronos.msu.ru/rglossary.html

Успенски 1992: *Успенски, Б.* Пространствено-времева определеност на „гледните точки“. – В: Б. Успенски. Съчинения. Том I. Семиотика на изкуството. „Наука и изкуство“, С., *превод от руски*.

Функция 1991: *The Function of Tense in Texts*. J. Gvozdanović, T. Janssen (eds.), “North-Holland”, Amsterdam et al.